

تحلیات هنری خط‌رسمی فارسی

ویادی از خوشنویسان یک‌خاندان کهن سال‌یرانی

حسن نراقی

هنرمندان و خوشنویسان چنان خاندان بزرگی که در عصر حاضر نوبت به نسل‌های هفتم و هشتم آنان رسیده ناگزیر موكول به بررسی‌های دقیق و استقصای کلی و وسیع‌تر در مآخذ و مدارك متعدد میباشد در این مقاله فقط بذکر نام و نشان آن عده خوشنویسان ممتاز این خانواده اکتفا میشود که مآخذ و آثار هنری آنها در اختیار نگارنده بوده و یا ضمن بررسی‌های تاریخی مشاهده شده و برخی را نیز از مجموعه خطوط خانوادگی آقای حسن شیبانی استفاده نموده‌ام .

۱- خوشنویسان اولاد حاج ابوالحسن فرزند ارشد غیاث‌الدین علی :

میرزا احمد ادیب شیبانی که علاوه بر حسن خط و طبع موزون او در انواع علوم ادبی و بلکه معارف عصری تبهر داشته است و دو فرزند وی : یکی میرزا خلیل منشی‌باشی سلطان مراد میرزا حسام‌السلطنه که از طراز اول منشیان و خوشنویسان عصر خود بشمار آمده‌است .

و دیگر میرزا طاهر بصیر الملک مؤلف مبتکر کشف‌الایات مثنوی مولوی (چاپ علاءالدوله) و قرآن مترجم فارسی با کشف‌الایات (چاپ بصیر الملکی) .

و نیز نواده ادیب بنام حاج میرزا ابراهیم خان صدیق‌الممالک منشی و مستوفی ظل‌السلطان و جلال‌الدوله و مؤلف کتاب منتخب‌التواریخ مظفری .

نواده دیگر حاج ابوالحسن . بنام میرزا محمد کاظم از منشیان قابل درباری بوده‌است .

و ستن از فرزندان علی‌اکبر خان ندیم باشی . نخست میرزا عباس‌خان منشی اول هیئت رئیسه نخستین دوره مجلس شورای ملی .

طایفه بنی شیبان (یکی از قبایل اعراب مستعر به قدیم بین النهرین) در قرون اولیه اسلامی بایران مهاجرت کرده در خطه فارس اقامت گزیدند . اخلاف آنها در طی قرون متمادی بر اثر اقتضای محیط و فرهنگ نافذ ایران با خوی و خصال ایرانی پرورش یافتند . تا آنکه در عهد شاه سلیمان صفوی (۱۰۷۷ - ۱۱۰۶) یکی از مشایخ طریقت آن طایفه بنام جلال‌الدین محمد از فارس بشهرستان کاشان هجرت نموده در قریه بیدگل که از مراکز آباد و فعال و دارای مردمانی هنرمند و متدین بود خانقاهی آراسته بارشاد عموم و دعوت اهالی بسیر و سلوک پرداخت . سپس فرزند وی بنام غیاث‌الدین علی با خواهر عبدالرزاق‌خان حاکم دلیر و نیکوکار و مشهور کاشان ازدواج نمود و از این پیوند همسری سه فرزند ذکور بوجود آمد که جد اعلاي خاندان شیبانی های کنونی کاشان میباشد . آن سه برادر در سایه سرپرستی و تربیت خالوی خویش بکارهای دیوانی سرگرم و آشنا شدند . از این جهت اولاد و اعتقاد آنها از یکسو بواسطه اشتغال بخدمات دولتی عموماً از خط و ربط منشی‌گری و فنون استیفا بهره‌کافی یافته و بخصوص در خوشنویسی و زیبایی خط چنان پیشرفت و توفیقی بدست آوردند که اکثر آنها وزیر و ندیم و منشی و مستوفی شاهزادگان و حکام درجه اول مملکت شدند . از سوی دیگر در نتیجه ذوق عرفانی موروثی و صوفی‌منشی اجدادی خود برخی از افرادشان با گرایش بسیر و سلوک در شعر و ادب نیز بمقام ارجمندی نائل گردیدند چنانکه خوشنویسان این دودمان سیصد ساله کاشان اغلب از ذوق ادبی وافر و شور و شوق عرفانی نیز حظ کافی دارند .

اکنون با توجه باینکه تهیه فهرست کامل و جامع کلیه

قمر سارنگه که فسرده جام ما
 درده قدح که زان نغز در درون ما
 مطرب ساله ز حکمت حرمین ما
 لیمه ناله ای ز در دل ما دران ما
 ما ز بنوه خرد را از قسمت زدل
 از ما دران صبر دران کشت ازین
 ما ز خشم ز راه خودین صیقل اگر
 کز نزد ما دران شرم سرد دران ما
 ما ز بد آیه بی سمنان ما
 ما ز در جهان در صفت ما ز شو
 ما ز رواج در خط بر جهان ما

غزل شماره ۲ در وقت مده در دست
 ما بگور رسیده غزل زمان ما

۱ - نمونه خط شکسته نستعلیق آقای حسن شیبانی هنرآموز کلاس خوشنویسی اداره فرهنگ و هنر کاشان.

میرزا غیاث‌الدین ادیب‌ابن محمدعلی از جمله مؤلفین کتابهای نامه دانشوران ناصری که بگفته مؤلف، کتاب المآثر والآثار درص ۲۰۲ (در علوم عربیه و فنون ادبیه و حسن خط و امتیاز تحریر شخصی است مشارالیه) و فرزند وی ابوالحسن بن غیاث‌الدین خوشنویس و دانشمند.

و برادر ادیب میرزا علی محمد خان مجیرالدوله نویسنده و متصدی مطبوعات عهد ناصری تا مظفری و عضو شوراهای دولتی. اعتمادالسلطنه درباره او گوید (در ادبیات کم‌انبار و در فن ترسل و انشاء از اقران ممتاز است و خط تحریر را

۱ - غزل از نسخه خطی دیوان اشعار منتشر نشده عالم ربانی و فیلسوف اخلاقی ملامحمد عهده ابن ابی ذر نراقی.

شکل شماره ۲ نمونه خط تحریر و انشاء دلپسند او است که از طرف صنایع‌الدوله رئیس نخستین دوره مجلس در جواب یکی از شاهزادگان که مستمری گراف وی بموجب قانون انقلابی مجلس اول قطع شده نوشته است و بطوریکه ملاحظه میشود با لحنی مؤدبانه و بیان حقیقت او را دلجوئی نموده و بکار کردن دعوت و راهنمایی میکند.

و دونفر برادران وی بنام هدایت‌الله خان معظم السلطنه و سیف‌الله خان متین السلطنه و برادرزاده آنها میرزا حسن خان شیبانی هنرآموز کنونی کلاس خوشنویسی فرهنگ و هنر کاشان.

۲ - از نسل حاج محمد مهدی دومین فرزند غیاث‌الدین علی میرزا محمدعلی و میرزا محمدتقی خط نستعلیق و تحریر را بسیار شیرین و خوش مینوشتند.

در شیوه اساتید عصر بسیار خوش و نغز مینویسد).

میرزا آقا ابن میرزا محمد تقی : منشی باشی امام قلی میرزا والی کرمانشاه و فرزندان وی بنام میرزا علی خان وحید الملک منشی مخصوص حسین قلی خان نظام السلطنه و سعد الملک مافی . و علی محمد خان پرورش مدیر و نویسنده انقلابی روزنامه های ثریا و پرورش در مصر .

و برادر سوم آنها عبدالحسین خان وحید الملک ثانی : از جمله رجال آزادیخواه و وزرای تحصیل کرده صدر مشروطیت .

۳ - سومین فرزند غیاث الدین علی . امیر محمد حسین خان شیبانی دارای شش فرزند ذکور بوده که همگی بزبور فضل و ادب آراسته و خوشنویس بوده اند از این قرار که مؤلف مجمع الفصحا در احوالات آنها گوید :

(. . . فرزندان امیر محمد حسین خان همه اصحاب کمال و ارباب حال و در عراق و فارسی بوزارت و صداقت اختصاص داشته اند از آن جمله حاج محمد جعفر سالها در کاشان و اصفهان بامرونی مرسوم الید و میرزا زین العابدین در شیراز مستوفی و پیشکار شاهزاده معظم حسینعلی میرزا فرمانفرمای سابق بوده و در همگی هنر خاصه در ترقیم نستعلیق ثانی میر عماد و همچنین آقا محمد باقر ملتب بختام الوزرا و میرزا عبدالوهاب (مستوفی مالیات فارسی) و میرزا ابوطالب همگی صاحب کمال و جلال و مجمع حال و قال بوده اند و محمد کاظم خان والد ماجد ابونصر فتح الله خان که الآن بقوانین عمل حساب قدوه ارباب سیاق و قبله کتاب است در صفات حمیده معروف است) .

و نیز بگفته سپهر در جلد قاجاریه ناسخ التواریخ و مؤلف فارسنامه ناصری ضمن وقایع سال ۱۲۲۹ ق فارس :

(جناب میرزا زین العابدین کاشانی که خط نسخ تعلیق را بعد از میر عمادالدین خوشنویس کسی چون او ننوشت) . و نیز میرزا محمد علی معروف به آقا پسر وی از منشیان معتبر دولت و دربار سلطنتی و فرزندانش بنام میرزا موسی و میرزا علی محمد از جمله منشی های رسائل دولتی بودند . محمد حسن خان و میرزا محمد خان فرزندان خاتم الوزراء صاحب خط و ربط کامل هنرمند و شاعر و عارف عصر خود بوده اند .

میرزا باقر خان مبین الدوله متخلص به نیک اختر ابن میرزا محمد خان نامبرده از اساتید شعر و ادب و خط نستعلیق و شکسته تحریر بشمار میرفت .

ابونصر فتح الله خان شیبانی گوینده نامور . منشی مخصوص سلطان مراد میرزا حسام السلطنه فاتح هرات .

میرزا محمد حسین خان نایب شیبانی و فرزندش میرزا محمد علی خان ناظم مدرسه صنایع مستظرفه کمال الملک .

دست نهم
جناب سواره و کاتب کمال الملک علی ادریس
که در شرح حال سخنان سرداری می شنیدند در کار در راه و کمال الملک علی ادریس
رسیده و در نظر نداشت سخنان علی میرسد و مطلع شد در امیر محمد حسن
محمد در روی حسن که حکمت و در نظر در اسباب و در خط و کمال الملک علی ادریس
در راه به کمال الملک علی ادریس در سخن گفتند و در خط و کمال الملک علی ادریس
رفی در دست صبح ششم در روی در کمال الملک علی ادریس در سخن گفتند
کمال الملک علی ادریس در سخن گفتند و در خط و کمال الملک علی ادریس
در روی کمال الملک علی ادریس در سخن گفتند و در خط و کمال الملک علی ادریس

شکل ۲

۴ - غزلی است از فخر الواعظین خاوری کاشانی در وصف خط شکسته نستعلیق سیف الله خان متین السلطنه شیبانی که بخط خوش آقای حسن شیبانی نوشته شده است .

آنکه بدست زلف صنوبر است
بیکر صنوبر رخ طره جود است
زلف خط با برق ماه است
عقد در خفت او در دل است
خسرو در آن خط رسا به نام فرد
گویند بود از سون ز سر است
فان قدرت کس در جبین است
در نفس قدر هر صید است
خان جیمت و جدل در سینه است
لا اله سلف و سطر و سطر است
در صف زرم سر در خطش جان است
در که زرم کل و درش این است
فادری ماکه بر دست رخ لاری است
بدر سحر است و در کابل است

برخی از مآخذ و منابع معتبره مقاله .

جایی

- تذکره مجمع الفصحا ، رضاقلی خان هدایت .
- جلد قاجاریه ناسخ التواریخ ، لسان الملك سپهر اول .
- فارسنامه ناصری ، حاج میرزا حسن فسائی .
- المآثر والآثار ، محمد حسن خان اعتماد السلطنه .
- منتخب التواریخ مظفری ، حاج میرزا ابراهیم خان صدیق الممالک شیبانی .
- تاریخ شیبانی ، علی محمد خان مجیر الدوله شیبانی .
- مرآت قاسان (تاریخ کاشان) میرزا عبدالرحیم سهیل ضرابی باهتمام ایرج افشار .
- مقدمه دیوان صباحی بیدکلی بقلم پرتو بیضائی .
- تاریخ اجتماعی کاشان ، تألیف نگارنده مقاله .
- جلد اول زندگانی امام موسی کاظم از مجلدات ناسخ - التواریخ تألیف عباسقلی لسان الملك سپهر دوم .

نسخه‌ها و مآخذ خطی : (متعلق به کتابخانه شخصی نگارنده)

- ۱ - دیوان اشعار میرزا احمد ادیب شیبانی باخط وامضای میرزا طاهر بصیر الملك فرزند وی در صفحه اول دیوان .
- ۲ - کتاب چهارمقاله نظامی عروضی سمرقندی بخط شکسته نستعلیق میرزا غیاث الدین ادیب (که مورد استفاده آقای دکتر محمد معین در تصحیح و تجدید چاپ کتاب نامبرده نیز قرار گرفته است) .
- ۳ - کتاب خلاصه التواریخ تألیف و بخط شکسته نستعلیق محمد کاظم خان شیبانی و خط وامضای سیف الله خان متین السلطنه پشت صفحه اول کتاب .
- ۴ - مقدمه جدید بر ترجمه تاریخ یمینی بقلم ابونصر فتح الله خان شیبانی که بنام شاهزاده طهماسب میرزا مؤید الدوله بر مقدمه قدیم آن کتاب نگاشته است .
- ۵ - چندین جزوه و رساله نظم و نثر بخط ابونصر فتح الله خان و دیگر خوشنویسان آن خاندان مانند لویح جامی و حدیقه سنائی و غیره .

و همچنین مجموعه‌های عکس ، خطوط ، قطعات و نامه‌های خوشنویسان افراد خاندان شیبانی متعلق با آقای حسن شیبانی ساکن کاشان .

نرسیده به کاسر زنده از زبانتارک در کمال ماکر غزور اورشع رضا
 برزگن دو جان شریف اور در بیح غنا سرور تبه دهنده
 مقاله سیم در است علم نخب و غزوات نخب در بیان
 پر دانه در کتاب تفهیم فی صناعت النخبیم باب اول کوبه در مرد
 نام نخبه اسر زور زنه تا در هم علم دور در غزوات زنده اند
 احب ب ۲ بیت ۴ دهکام اما نه که صناعت
 در زور شسته زود حال اوضاع خطوط و نکات سطح و
 در آن نسبت کجا در معالیر ردت و آنچه زود در است و آن
 نسبت در ادوات در آنچه در در اوضاع و نکات شکر است
 بر اصول و کتاب بقیده کس صحر در ثبات این قره ترجمه گفته تا
 ح صناعت است که در زور شسته شود حال در زور
 در همه هر نوعی در نفس خویش و حال است در عدد و با کبر
 در زود است از زود که در فروع و چون تصویف در ضرت
 در صبح و تفریق صبر در نکات شکر است اصدر در آن در زور طبعی
 در فروع در زور و بنظر بعد در با صند ب سخن را هم صفت
 در زور

۴ - يك صفحه از نسخه خطی کتاب چهارمقاله نظامی عروضی سمرقندی بخط شکسته نستعلیق تحریر میرزا غیاث الدین ادیب شیبانی (۱۳۳۷ - ۱۳۵۷) مورخ بسال ۱۲۸۱ ق ۱ .

۱ - توضیح آنکه نسخه نامبرده علاوه بر حسن خط و زیبایی خط بواسطه صلاحیت علمی و ادبی کاتب آن که از جمله مصنفین فاضل مجلات کتاب نامه دانشوران ناصری بوده است میتوان گفت معتبرترین نسخه خطی این کتاب میباشد که تاکنون شناخته شده است .